

Honffy Pál

Könyv, tankönyv, könyvszakma¹

- A felelős szerkesztő -

A tankönyvkészítés legfőbb átka: a sietség. A szerző mielőbb szeretné művét a kereskedők polcain vagy az iskolák padjain látni. Felelős szerkesztőnek lenni: szakma. Milyen munkát végez a könyvszakmának ez a képviselője, és miért felelős?

Számos tankönyvben rábukkanhatunk erre a megjelölésre – akár a címlap hátlapján, a szerzők, lektorok adatai alatt, akár az impresszumban: – Felelős szerkesztő: X Y. Előfordul persze, hogy hiányzik ez a név az alkotók felsorolása mellől, s csak reménykedhetünk abban, hogy az ilyen kötetben is dolgozott szerkesztő, csupán nevének közlése maradt le valamilyen okból.

Felelős szerkesztőnek lenni: szakma. Mintegy 20-25 esztendeje két tanfolyamot is el kellett végezni ahhoz, hogy elfoglalhassa valaki ezt a munkakört: egy hathetes „házi” gyakorlati előkészítőt és egy egész éven át tartó hetente egyszeri elméleti kurzust, amelynek végén bizottság előtt szigorú vizsgát tettünk. Azt tartotta mégis a kiadói közvélekedés, hogy igazán csak akkor válik szerkesztővé az ember, ha legalább egyszer végigkísérte már a könyvkészítés teljes útját a tervezéstől a megjelenésig. Ez pedig legalább két-három esztendő.

Milyen munkát végez a könyvszakmának ez a képviselője, és miért felelős?

Mindenekelőtt azt dönti el: érdemes-e foglalkozni a kiadóhoz benyújtott kéziratral. S nem csak piaci szempontból. Mérlagre teszi: milyen értékeket rejt magában az eléje kerülő munka, és mik a hibái? Érdemes-e például a szakmai erények, a tartalom szilárd megbízhatósága, hasznossága, esetleg korszerűsége kedvéért itrogatni, gyomlálgatni a túl szövevényes stílus bozótjait? Megéri-e a hosszadalmas fáradságot? Vagy: elég logikus, világos-e a szerkezet a nagy egészen belül, az egyes fejezetekben és a részletekben? A didaktikai rutinnal fölépített feladatsorok nem árulkodnak-e avult kliséket őrző nézőpontról? És így tovább. S ha úgy ítéli meg, hogy a kézirat érdemes a csiszolgatásra, akkor a szerkesztő lesz a tankönyv előkészítő-kivitelező munkálatainak középpontja.

Ő tárgyal a szerzővel és a lektorokkal, a grafikkussal és a műszaki szerkesztővel. Összehangolja valamennyiük munkáját.

A kézirat első olvasójaként fogalmazza meg benyomásait a szerzőnek, megbeszéli vele a lektorok személyét, a lektorokkal meg közli, hogy milyen tekintetben kíváncsi leginkább a véleményükre. Szerző és lektor között nem tanácsos közvetlen összeköttetést teremteni, hiszen ez a pártatlanság rovására is mehet, másrészt úgysem a lektor mondja ki a döntő szót. De olyan helyzetet is hiba volna teremteni, amikor lektor és szerző merőben eltérő szemlélettel tekint az adott tárgyra. Ezért jó megkérdezni a kézirat alkotóját: kinek a véleményére hallgatna a legszívesebben, s akkor az illető lehet az egyik bíráló. A másik személyt a szerkesztő jelöli ki.

¹ A Magyar Olvasástársaság (HUNRA) konferenciáján 1996. március 8-án elhangzott előadás szerkesztett változata.

De a lektori véleményeket is ő bírálja fölül. Kiválasztja, mit tekint belőlük követelménynek, mit olyan tanácsnak, amelynek mérlegelését rábízta a szerzőre, és mivel nem ért egyet. Gyakran elfordul például, hogy a kéziratot célszerű lenne megrövidíteni („meghúzni”), mert amúgy is túl sok anyagot ölel fel, s most a lektor szakmai elfoglaltságából még újabb bővítéseket javasol. A külső bírálatokhoz a felelős szerkesztő hozzátámaszja a maga tanácsait, megjegyzéseit.

Ezután következnek az átdolgozás a szerző részéről. Az átdolgozott mű aztán újra visszakerül a szerkesztőhöz, és most ő veszi munkába a szöveget.

Ellenőrzi a közölt adatokat. Helyesen vannak-e írva a címek és a nevek, nincsenek-e elgépelések az évszámokban? Behasonlíttja az idézeteket. Kijavítja a szakmai pontatlanságokat, kétértelműségeket. Ez utóbbi már átvezet a stílus területére.

A stílushiba nemegyszer szakmai bizonytalankodásból fakad, de csaknem minden esetben elméleti félreértésekhez vezet. Ilyenkor a szerző tudottnak véli mindazt, ami előtte ismeretes, és elhanyagolja a módszeres, rávezető kifejtést: egy lélegzetre ki akarja mondani egy összetett tényállás vagy igazság valamennyi oldalát, alkotóelemét. A sokféle szálból, fonalból természetes állapotában összekuszálódott gombolyagot nem bontja szálaira, hanem a szétbogozás műveletét az olvasóra bízta. Így keletkeznek a sok-sok információval terhelt, alárendelt mondat-szövevényekkel zsúfolt mondatok, amelyekben jelzős, határozós alszerkezetek fontos tudnivalókat süllyesztenek a predikatív szint fő kijelentése alá. Írtam már ezekről az Új Pedagógiai Szemle 1990. évi 5–6. számában (Tankönyvvül fogalmazni!). Most egy ott nem közölt újabb példát idézek erre a jelenségre. (A példát ezúttal sem megjelent tankönyvből merítem.)

„Az újonnan létrejött államokban – Németország, Olaszország – természetesen nem voltak olyan széles körűek a polgári demokratikus jogok, mint az előbb felsorolt országokban, mégis elsősorban a munkásmozgalom erősödése miatt kialakított »szociális olajcsepp« politika értelmében Németországban törvényt hoztak az öregségi és rokkantbiztosításról, bevezették a vasárnapi munkaszünetet és a progresszív jövedelmi adót.” Már maga az is baj, hogy tízen fölül az információk száma, amelyek mintegy belegyömöszölődtek ebbe az összetett mondatba. Egy csomó ismeret ráadásul mintegy mellékesen, alárendelt szerkezetekben vagy utalásként kap helyet a közleményben. Az első tagmondatot rögtön egy közvetítés szakítja meg, aztán két határozós szerkezet is előre magyarázza a fő mondanivalót. Ráadásul az sem bizonyos, hogy minden diák azonnal értelmezni tudja, miben álltak az „polgári demokratikus jogok”, vagy hogy mit jelent az idézőjelbe tett „szociális olajcsepp” politika.

Mondanivalóm megvilágítása érdekében idézek egy tudományos munkából. Íme: „Mindegy, hogy valamely angol grófságban Cornwall és Yorkshire között vagy a svédországi Dalarna vidékén, Brandenburgban vagy a württembergi hercegségben, a waadti Jurában vagy a graubündeni Engadinban, mindegy, hogy angol, svéd, északnémet vagy sváb, francia vagy rétoromán vidéken, a parókiának végül is mindenütt ugyanazzal a típusával lehetett találkozni, melynek idilljét Voss a *Luisa* című regényében dicsőítette, és amelyet Goldsmith *Vicar of Wakefield* című műve kedélyes iróniával mutatott be.” (*Ulrich Im Hof: A felvilágosodás Európája. Ford.: Zalán Péter. Atlantisz, 1990. 50.*)

Le kívánom szögezni, hogy a szakembereknek szóló könyvben teljesen rendjénvaló egy ilyen mondat. A nevek nagy része a történész számára ismerős (rögtön „beugrik”), tehát jelentésteli. A retorikusan fölépített szép és pontos, a nyelvhelyes-

ségi szabályok ellen sehol sem vétő körmondatot is követni tudja egészen a két végső hivatkozásig. S ha nem olvasta is a szóban forgó regényeket, hallott vagy olvasott rólok, esetleg megelégszik az *idill* szó előhívta emlékképeivel, illetve képzeleteivel.

Egy diák azonban nem tud mit kezdeni az ilyen közlésmóddal. A helynevek között elvész, a fő mondanivalóra csak akkor bukkan rá, ha a sok-sok előrebecsített föltételek átragta magát, s a hivatkozások is tartalmatlanok számára, egyedül az *idill* szóból kaptágál valamit, ha ugyan élő képzetei vannak már róla.

Summa summárum: a tankönyvszöveget didaktikailag is meg kell formálni. Ez sokszor a szerkesztőre marad. Belenyúl hát a szerző szövegébe? Olykor igen, a tanulhatóság érdekében. S mit szól mindehhez a szerző? Nem csorbulnak-e jogai? De igen, abban az esetben, ha a szerkesztő nem kéri hozzájárulását minden egyes javításához. A változtatásokat ezért egyenként meg kell indokolni, a szerző háta mögött tilos a szöveget módosítani, kivéve persze a nyilvánvaló nyelvhelyességi hibákat (például egyeztetési tévedéseket). Több évtizedes gyakorlatom alapján állíthatom, hogy alig akad szerző, aki ne hálás köszönettel fogadná a szerkesztő közreműködését, és ne ismerné el, hogy világosabbá, pontosabbá vált ezáltal a mondanivalója.

A szerkesztői munka közben természetesen erős mértéktartásra van szükség, nehogy az egyéni stílus, az alkotói szándék essék a javító buzgalom áldozatául. A didaktizálás nem a pedagógia nevében föllépő elszürkítést, a mindenáron való egyszerűsítést jelenti. Nem szabad, hogy a szerkesztő a saját stíluseszményét erőltesse rá a szövegre. Csak latolgató óvatossággal nyúlhat hozzá, s akkor, ha valóban jól érti az eredeti szándékot, tartalmat és kifejezőmódot, hiszen akár egy szó kicserélése is félresiklathatja az eredeti jelentést. Ennek tudatában a szerkesztő állandóan úgy kénytelen egyensúlyozni, mint a restaurátor: úgy javít, hogy ezáltal még hívebben tárja föl az alkotó művét és elgondolását.

Nézzük, miként javítja a szerkesztő a kéziratban itt-ott felbukkanó nehézkes, hibás szövegrészeket! Ezek aztán már átdolgozott formában kerülnek a megjelenő tankönyvbe. (Hangsúlyozom: következő példáim esetében kiváló kvalitású, értékes kéziratokról van szó, de hát „quandoque bonus dormitat Homeros”, azaz „még a jó Homérosz is elbóbiskol olykor”; ezért ne essék fölt a szerzők jó hírére, ha netán a témákból valaki ráismerne a könyvre. Éppen az ilyen apróbb botlások kiszűrésére hivatott a szerkesztő!)

Az egyik kéziratban ezt olvasom: „Az ókori röghegységek elsősorban az egykori gyűrt lánchegységek, a *Kaledonidák* és *Varisztidák* lepusztulásával (tömbösödésével) és összetöredezésével vagy a táblás vidékek (idős platformok) feldarabolódásával alakultak ki.” A mondatban nem találunk nyelvhelyességi hibát, ámde túlszűfolt, és logikai szerkezete is nehezen kihámozható. A könnyebb tanulhatóság érdekében a szerkesztő igyekszik föltárni ezt a logikai szerkezetet. Ilyesféleképpen:

„Az ókori röghegységek kétféle módon alakultak ki:

1. az egykori gyűrt lánchegységek lepusztulásával és összetöredezésével;
2. a táblás vidékek feldarabolódásával.

Az előbbire példa a *Kaledonidák* és a *Varisztidák* lepusztulása.”

(Figyeljük meg: a bekezdésekre tagolás vizuálisan jelzi a logikai szerkezetet!)

Ezek után már az sem tragédia, ha a szerző ragaszkodik a zárójelbe foglalt kifejezések megtartásához, bár a lényeges ismeretanyaghoz ezek nem sokat tesznek hozzá, tehát elhagyhatók.

Egy másik példa: „Az idézetből kirajzolódó, a mások boldogságára is tekintettel levő örömkultusz (amely *Anakreón* verseibe beleolvassa a nálánál kétszáz évvel

később élt *Epikurosznak* a gyönyörűséget az erkölcsi jóval azonosító, azaz hedonista etikáját), a felvilágosodás materialista filozófusainak erkölcsstanában játszott fontos szerepet." Itt már nehezebb rendet teremteni. Főként a zárójel kezdetén kicsiklik meg a mondat értelme, hiszen az *amely* az *örömkultuszra* értendő, amely semmiképpen *sem olvas bele* semmit Anakreón verseibe. A közölt ismeretek úgy egymásba bonyolódnak, hogy több mondatra is szükség van kibogozásukhoz. Talán ily módon: „Az idézetekből egy olyan örömkultusz olvasható ki, amely mások boldogságára is tekintettel van. (Ez a felfogás rokon Epikurosz *hedonista* etikájával, amely a gyönyörűséget azonosította az erkölcsi jóval. Bár Epikurosz kétszáz évvel Anakreón után élt, az ő tanait sokan beleolvasták később Anakreón verseibe.) Ez az örömkultusz fontos szerepet játszott a felvilágosodás materialista filozófusainak erkölcsstanában.”

Végezetül azt is bemutatnom, hogyan igyekeztem alkalmassá tenni tankönyvi használatra egy tudósok tudományos stílusban megírt szövegét. Csak néhány mondatot idézek belőle, de így is ízelítőt kaphatunk egy egységes szöveg átigazításának mikéntjéről. Az eredeti szöveg:

„A korszerű vallástudományi szemlélet kibontakozásának nyitánya az volt, amikor a kora újkori bölcselet a hitigazságoktól eltekintő autonómiával kezdte el elemezni a vallási jelenségeket és eszméket, és elvetette – mint Descartes –, hogy világnézeti értelemben tegyen igazságot a vallási állítások igazsága dolgában. Erre a deizmus és a panteizmus világbölcseleti reakciói következtek, a világnézeti inkompetencia hangoztatása pedig hamarosan társult a vallási jelenségek rendszeres, tárgyilagos és pártatlan elemzésének igényével. Ezek a kezdeményezések a felvilágosodás korától új indítást kaptak az európai múltra vonatkozó néprajzi és történeti ismeretek bővülései, valamint távoli világrészek vallási szokásainak és eszméinek megismerése által. (...)”

Az első mondatban először is kihúztam a hivatkozást Descartes-ra, mivel ez csak a szakemberekben idéz föl tudattartalmat. Az első tagmondatot túlságosan hosszúnak találtam, ha egy lélegzetre kell olvasni, megbontottam hát úgy, hogy az *eltekintő* jelzőt határozói igénvre változtattam (*eltekintve*), utána vesszőt tettem; itt tehát egy szusszanásnyi szünet tartható. Az *autonómiával* idegen szót magyarul cseréltem föl: *önállóan*. Kiküszöböltem a mondat végén az *igazságot* szó fölösleges megkettőzését, és az *igazságot tegyen szerkezetet* a *nyilatkozzék* igére cseréltem. Ezek után a főmondat *elvetette* igéjének jelentése már túl keménynek, kategorikusnak hangzott, helyette az *elutasította* igét választottam, és explicité tettem a mellékmondatra utalást a mutató névmással.

A második mondatot kihúztam: csak a szakemberekhez szól, csak ők értik igazán. Mind a *deizmus*, mind a *panteizmus* fogalma fölöslegesen terhelné a szöveget egy tankönyvben, nem tartozik szervesen a gondolatmenetbe. A harmadik mondatban az *inkompetencia hangoztatását* megmagyaráztam. Az *állásfoglalás elhárítása* már nem igényel szómagyarázatot. Az *igényével társult* nehézkes szó szerkezetet az *igényéhez vezetett* szerkezettel váltottam föl, s ez a jelentést is pontosabban fejezi ki. A negyedik mondatban a bonyolult névszói alapú szerkezeteket igésítettem, hiszen az igék mindig föloldják a mondat szerkezet sűrűségét. Átalakított szövegem végül is így hangzik:

„A korszerű vallástudományi szemlélet kibontakozásának nyitánya az volt, amikor a kora újkori bölcselet a hitigazságoktól eltekintve, önállóan kezdte el elemezni a vallási jelenségeket és eszméket, és elutasította azt, hogy világnézeti értelemben nyilatkozzék a vallási állítások igazsága dolgában. A világnézeti

állásfoglalás elhárítása a vallási jelenségek rendszeres, tárgyilagos és pártatlan elemzéséhez vezetett. Ezek a kezdeményezések a felvilágosodás korától új indítást kaptak azáltal, hogy fokozatosan bővültek az európai műltra vonatkozó néprajzi és történeti ismeretek, és az európaiak mind többet tudtak meg távoli világrészek vallási szokásairól és eszméiről.”

Úgy érzem, sikerült a szöveg gondolatiságának sérelme nélkül átláthatóbbá tennem mind az egyes mondatok értelmét, mind a logikai összefüggéseket.

Súlyos hibát látok abban, ha nem gondolja a tankönyvszöveget felelős szerkesztő. Pedig hány ilyen eset fordul elő! Nemrégiben módomban állt betekintnem két – számomra idegen – tankönyvkiadónak megjelenés előtt álló nyomdai levonatába. Mindkettőből csak úgy kiabált a szerkesztetlenség. Az egyiket sok-sok nyelvi hiba csúfította, a másikon meglátszott, hogy az anyagot nem válogatták, csoportosították, így aztán bőven fordultak elő benne ismétlések, átfedések.

A kezdő szerzők is ritkán vannak tisztában a szerkesztés funkciójával. Néha úgy nyújtják át a kéziratot, hogy az „nyomdakész”. Ami azt jelenti az ő szemében, hogy szépen le van gépelve. (A „nyomdakész” jelző eleve óvatossá teszi a szerkesztőt: látja, hogy olyan emberrel van dolga, akinek fogalma sincs az előállítás követelményeiről. Nem is szólva azokról az esetekről, amikor a fizetett gépelő leírta a kéziratot, a szerző pedig átnézés és javítás nélkül továbbítja a kiadóhoz.)

A felelős szerkesztő határozza meg a könyv tipográfiáját is. Milyen formátum illik hozzá? Milyen legyen a címrendszere? Mi kezdődjék új oldalon? Hol helyezkedjen el az ábrák? Milyenek és mekkorák legyenek? Milyen apparátus csatlakozzék a könyvhez? (Forrásjegyzék, tárgymutató, kislexikon stb.) Mindebben útmutatást nyújt a műszaki szerkesztőnek. A kereskedelemmel foglalkozó kiadói munkatársaknak javaslatot tesz a könyv terjesztésére, kiknek az érdeklődésére számíthat első-sorban, ismertető szöveget (fülszöveget) ír, megszabja, kinek küldjenek recenziós példányokat. Ellenőrzi a korrektúrákat, felülbírálja a korrektor észrevételeit.

A tankönyvkészítés legfőbb átka: a sietség. A szerző mielőbb szeretné művét a kereskedők polcain vagy az iskolák padjain látni. Az iskolák már a tanév végén hozzá akarnak jutni az új kiadású tankönyvekhez. Természetes igények. Olykor a konkurencia is sietségre ösztönöz. Egy sorozat fölmenő kötetei egymás sarkára lépnek. Márpedig a sietség a legádázabb ellensége a könyvkészítésnek: állandó hibaforrás. Pontosan dolgozni csak úgy lehet, ha mindenre megadjuk a kellő időt.

A felelős szerkesztő tehát sok mindenért felel. Minden egyes hibáért is, ami föllelhető a kész könyvben? Mert akadnak bizony sajtó- és egyéb hibák a mégoly gondosan előkészített kiadványban is. A könyv rengeteg szakember összműködésének eredményeként születik meg, és csak egyikük pillanatnyi figyelmetlenségéből is csúnya szelplő eshetik a szép könyvön. Volt már olyan esetem, amikor megírtam a fedélszöveget, kisedtettem, majd a korrektúra alkalmával észrevettem, hogy a szedő szeme ugrott egy sort, és így kimaradt egy fél mondat a szövegből. Kijavítottam. A műszaki szerkesztő azonban egy javítatlan szedést küldött vissza a nyomdába, és a hiba bizony ott éktelenkedett a hátsó fedélen. A mondat – véletlen szerencsére – formailag még így is teljes volt: alany, állítmány, tárgy. Csak az értelme sántított. A szerző elolvasta a fedél hibás szövegét, és nem találta meg benne a tévedést. A titok kettőnké maradt: a könyv és az enyém.

Valaki úgy határozta meg előttem a felelős szerkesztőt, mint olyan szerzőt, aki „hozott anyagból” ír könyvet, mivel nincs ideje mindent előlről kezdeni. Sok esetben valóban ez a helyzet: a felelős szerkesztő a szerző mellett szerény és a háttérbe húzódó társszerzővé válik.